

تحلیل فاصله زمانی نگارش منابع حدیثی فریقین*

احسان سرخه‌ای**

چکیده

بررسی شروح و آثار پیرامونی منابع حدیثی، تأکیدی بر ضرورت شرح و حل مشکلات فهم احادیث تلقی می‌شود. مروری بر آثار شرح الحدیثی فریقین از وجود تفاوت معناداری در زمان آغاز تألیف چنین آثاری میان شیعه و اهل سنت حکایت می‌کند. بررسی آثار پیرامونی دو اثر مهم حدیثی عامه یعنی «صحیح بخاری» و «صحیح مسلم» از یک سو و «الکافی» و «تهذیب الأحکام» از دیگر سو نشان می‌دهد که عالمان امامی بسیار دیرتر از محققان عامه به نگارش آثار شرح الحدیثی این کتب مهم خود اقدام نموده‌اند، در حالی که این رخداد درباره «نهج البلاغه» اتفاق نیفتاده است. این مقاله در تلاش است با نشان دادن تفاوت موجود، محققان را به بررسی عوامل تأخیر امامیه در نگارش شروح متمایل نماید.

واژگان کلیدی: حدیث، منابع، شیعه، اهل سنت، فاصله زمانی، نگارش حدیث.

درآمد

گفتار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیث ثقلین نشانگر آن است که مجموعه معارف و علوم اسلامی باید برگرفته از کتاب خدا و اقوال معصومان علیهم السلام باشد: «یا ایها الناس إنی تارک فیکم الثقلین أما إنی تمسکتُم بهما لن تضلوا، کتاب الله و عترتی أهل بیتی» (صفار، بصائر الدرجات، ۱۴۰۴: ۱/ ۴۱۳، ش ۳؛ ترمذی، سنن الترمذی، ۱۴۰۳: ۵/ ۲۲۹، ش ۳۸۷۶؛ نیز، رک: کلینی، الکافی، ۱۳۶۳: ۱/ ۲۹۴، ش ۳) و در روایتی دیگر آمده است: «انی قد ترکت فیکم الثقلین أحدهما أكبر من الآخر کتاب الله تعالی و عترتی فانظروا کیف تخلفونی فیهما فإنهما لن یتفرقا حتی یردا علی الحوض. ثم قال: إنی الله عز وجل مولای و أنا مولی کل مؤمن ثم اخذ بید علی ع فقال من کنت مولاه فهذا ولیه اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» (حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ۱۴۰۰: ۳/ ۱۰۹).

از این رو، همواره اهتمام پیروان اهل بیت علیهم السلام بر ثبت و کتابت احادیث ایشان بوده است. در پی این رویکرد، بررسی فهرستنامه‌های برجای مانده نشان از تالیف و تدوین آثاری ارزشمند در تبیین مفردات و تبیین نکات پیرامونی احادیث در سه قرن نخست هجری دارد. آثاری همچون نمونه‌های ذیل در این باره به بزرگان امامیه نسبت داده شده است:

۱- «الألفاظ» از هشام بن حکم (۱۹۹ ق) (ابن ندیم، فهرست ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۲۴؛ نجاشی، فهرست النجاشی، ۱۴۱۶: ۴۳۳)

۲- «اختلاف الحدیث» از محمد بن ابی عمیر معاصر با امام کاظم علیه السلام (۱۸۳ ق) و امام رضا علیه السلام (۲۰۳ ق) (نجاشی، فهرست النجاشی، ۱۴۱۶: ۳۲۷).

۳- «علل الحدیث» و «اختلاف الحدیث» از یونس بن عبدالرحمن معاصر با امام کاظم علیه السلام (۱۸۳ ق) و امام رضا علیه السلام (۲۰۳ ق) (نجاشی، فهرست النجاشی، ۱۴۱۶: ۴۴۷؛ طوسی، الفهرست، ۱۴۱۷: ۲۶۶)

۲۸

«علل الحدیث»، «معانی الحدیث» و «التحریف»، «تفسیر الحدیث» از احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۷۴/ق ۲۸۰) (نجاشی، فهرست النجاشی، ۱۴۱۶: ۷۶).

لابه‌لای آثار بر جای مانده از محدثان و مصنفان کتب حدیثی، بیان‌ها و توضیحات فراوانی دیده می‌شود. اما تدوین متون حدیثی فاقد شرح در میان شیعه امامیه رواج بیشتری داشته و تدوین کتب مستقل شرح الحدیث سابقه‌ای دیرین ندارد. در این مجال مناسب دیده شد با مروری

بر تاریخ تألیف شروح برخی از مهم‌ترین کتب حدیثی فریقین، این مطلب تبیین گردد. مقایسه زمان و تعداد، آثار پیرامونی و شرح‌های نگارش یافته برای این منابع، تصویری روشن‌تر از این رخداد به نمایش می‌گذارد. این مقایسه می‌تواند در بررسی تاریخی - تحلیلی پیشینه شرح الحدیث در میان فریقین یاری رساند.

مجموعه زیر حاوی مهم‌ترین شروح نگارش یافته تا قرن یازدهم بر دو کتاب اصلی حدیثی عامه یعنی «صحیح البخاری» تألیف ابوعبدالله محمد بن اسماعیل بخاری (۲۵۶ ق) و «الجامع الصحیح» (صحیح مسلم)، تألیف ابوالحسین مسلم بن الحجاج ابن مسلم قشیری نیشابوری (۲۶۱ ق) است. در ادامه مهم‌ترین شروح و حواشی گزارش شده تا آخر قرن دوازدهم بر دو اثر گرانشنگ حدیثی شیعه یعنی کتاب «الکافی» تألیف ابو جعفر محمد بن یعقوب بن إسحاق الکلینی (۳۲۹ ق) و «تهذیب الأحکام» تألیف ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (۴۶۰ ق) فهرست شده است. سپس، شرح‌ها و آثار پیرامونی «نهج البلاغه» گزارش می‌شود.

برای استخراج فهرست بیشتر این شروح و حواشی، از منابع کتابشناسی معروف، همچون «کشف الظنون»، «هدیه العارفین» و «الذریعة» استفاده شده است. این فهرست‌ها به ترتیب تاریخی نظم یافته است. از آنجا که تاریخ تألیف این آثار به روشنی گزارش نشده، می‌توان تاریخ وفات مؤلفان آنها را معیاری مناسب برای مقایسه در نظر گرفت.

۱- سیر تاریخی نگارش شروح صحیح البخاری

نتیجه جست‌وجو برای یافتن شروح گزارش شده در باره کتاب «الجامع الصحیح» اثر بخاری (۲۵۶ ق)، به مجموعه زیر رسیده است. نتیجه حاصل نشان می‌دهد که نخستین اثر نگارش یافته پیرامون این کتاب به بستی (۳۳۸ ق) تعلق داشته است. برای استنتاج میزان توجه به اثر بخاری در تألیف شروح و حواشی تنها آثار تألیفی تا قرن دهم دنبال شده است.

۱-۱. آثار قرن چهارم

۳۳۸ ق: اعلام السنن (اعلام الحدیث فی شرح صحیح البخاری)، ابوسلیمان حمد بن محمد بستی خطابی (حاجی خلیفه، کشف الظنون، ۱/ ۵۴۵).

۳۷۸ ق: شرح الجامع الصحیح، محمد بن احمد بن إسحاق نیشابوری کرابیسی، الحاکم الکبیر (بغدادی، هدیه العارفین، بی تا: ۲/ ۵۰؛ زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰م: ۲۰/ ۷).

۱-۲. آثار قرن پنجم

- ۴۳۵ ق: شرح صحیح البخاری، مہلب بن أبی صفرة أزدی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۵).
- ۴۴۹ ق: شرح صحیح البخاری، ابوالحسن علی بن خلف ابن بطال مغربی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۶)
- ۴۶۰ ق: شرح صحیح البخاری، أبو حفص عمر ابن الحسن بن عمر هوزنی إشبیلی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ۱ / ۵۴۶؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۷۸۲)
- ۴۸۶ ق: شرح صحیح البخاری، أبو الإصبع عیسی بن سهل بن عبد الله أسدی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ۱ / ۵۴۶؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۸۰۷)
- ۴۹۹ ق: شرح صحیح البخاری، ابوالحسن علی بن خلف (ابن بطال) مغربی مالکی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۶)

۱-۳. آثار قرن ششم

- ۵۲۵ ق: شرح صحیح البخاری، ابوالقاسم إسماعیل بن محمد إصفهانی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ۱ / ۵۵۴)
- ۵۳۷ ق: النجاح فی شرح کتاب اخبار الصحاح، ابو حفص عمر بن محمد نسفی حنفی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۳)
- ۵۴۰ ق: شرح صحیح البخاری، أبو القاسم أحمد بن محمد بن عمر (ابن ورد) تمیمی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ۱ / ۵۴۶؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۸۴)
- ۵۴۳ ق: شرح صحیح البخاری، أبوبکر محمد ابن عبد الله ابن العربی مالکی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۳)
- ۵۹۷ ق: كشف مشكل حدیث الصحیحین، ابوالفرج عبد الرحمن بن علی قرشی بغدادی (ابن جوزی) (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۲ / ۱۴۹۵؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۵۲۲)
- ۵۴۰ ق: شرح غریب الجامع الصحیح للبخاری، أبو الحسن محمد بن أحمد جیانی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ۱ / ۵۵۳؛ كحالة، معجم المؤلفين، ۱۳۷۶ ق: ۱ / ۲۴۸)

۱-۴. آثار قرن هفتم

- ۶۵۰ ق: شرح صحیح البخاری، حسن بن محمد بن حسن بن حیدر عدوی عمری صاغانی صغانی حنفی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۳؛ زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۲ / ۲۱۴)

- ٦٧٢ ق: شواهد التوضیح و التصحیح لمشكلات الجامع الصحیح، محمد بن عبد الله بن مالك طائی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٥٣)
- ٦٧٦ ق: شرح صحیح البخاری، ابوزکریاء یحیی بن شرف نووی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٥٠)
- ٦٩٩ ق: شرح صحیح البخاری، ناصر الدین علی / احمد بن محمد إسکندرانی (ابن منیر) (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٤٦؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ١ / ٧١٤)
- ٦٩٩ ق: المتوارى علی تراجم أبواب البخاری، ناصر الدین علی / احمد بن محمد إسکندرانی (ابن المنیر) (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٤٦)
- ٦٩٩ ق: بهجة النفوس و تحلیها بمعرفة ما لها و ما علیها، ابومحمد عبدالله بن سعد بن ابی جمرة أزدی اندلسی (کحالة، معجم المؤلفین، ١٣٧٦ ق: ١٦ / ٤٠؛ حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٥١)
١٥٠. آثار قرن هشتم
- ٧٢١ ق: ترجمان التراجم علی أبواب البخاری، أبو عبدالله محمد ابن عمر ابن رشید فهري سبتی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ١ / ٥٥١ و ٥٩٩)
- ٧٣٥ ق: شرح صحیح البخاری، عبد الکریم بن عبد النور حلبی (به ابن منیر یا ابن مسیر) (زرکلی، الأعلام، ١٩٨٠ م: ٤ / ٥٣)
- ٧٦٢ ق: التلویح فی شرح الجامع الصحیح، علاء الدین مغطای بن قلیج بن عبد الله ترکی (بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ٢ / ٤٦٧)
- ٧٦٦ ق: تألیف شرح صحیح البخاری، سعید بن مسعود کازرونی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٥٣؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ١ / ٣٩٢)
- ٧٧٤ ق: شرح صحیح البخاری، إسماعیل بن عمر بن کثیر دمشقی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ١ / ٥٤٦؛ زرکلی، الأعلام، ١٩٨٠ م: ١ / ٣٢٠)
- ٧٧٥ ق: الکواکب الدراری فی شرح صحیح البخاری، شمس الدین محمد بن یوسف کرمانی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٤٦)
- ٧٧٩ ق: ارشاد السامع و القاری المنتقى من صحیح البخاری، حسن بن عمر بن حسن بن حبیب بن عمر دمشقی (ابن حبیب) (کحالة، معجم المؤلفین، ١٣٧٦ ق: ٣ / ٢٦٦)
- ٧٨٣ ق: شرح صحیح البخاری، احمد بن محمد بن عبد مؤمن قریمی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ١ / ٥٤٩)

۷۹۴ ق: التنقیح فی شرح الجامع الصحیح، محمد بن بهادر بن عبد الله زرکشی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۹؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۲ / ۱۷۴)

۷۹۵ ق: فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، ابو الفرج عبد الرحمن بن احمد بن رجب سلامی بغدادی (ابن رجب) (زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۳ / ۳۹۵)

۱-۶. آثار قرن نهم

۸۰۴ ق: شواهد التوضیح فی شرح الجامع الصحیح، ابو حفص عمر بن علی أنصاری (ابن الملتن) (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۷؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۷۹۱؛ زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۵ / ۵۷)

۸۰۵ ق: الفیض الجاری علی الجامع الصحیح للبخاری، عمر بن رسلان بن نصیر بلقینی شافعی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۰؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۷۹۲)

۸۱۰ ق: شرح صحیح البخاری، إسماعیل بن إبراهيم بلیسی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۳؛ زرکلی، الأعلام، ۳ / ۳۰۷)

۸۱۷ ق: منح الباری بالسیح المجاری فی شرح صحیح البخاری، ابوطاهر محمد بن یعقوب فیروزآبادی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، ۱ / ۵۵۰)

۸۲۲ ق: شرح صحیح البخاری، علی بن محمد بردوی حنفی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۳)

۸۲۸ ق: مصابیح الجامع/المصابیح فی شرح الجامع الصحیح، بدر الدین محمد بن ابی بکر (ابن الدمامینی) (بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۲ / ۱۸۵؛ حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۹)

۸۳۱ ق: اللامع الصبیح فی شرح الجامع الصحیح، ابو عبد الله محمد بن عبد الدائم بن موسی برماوی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۷؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۱۸۶)

۸۳۱ ق: التلویح إلى معرفة الجامع الصحیح، محمد بن أحمد بن موسی کفیری عجلونی (بغدادی، ایضاح المکنون، ۱ / ۳۲۰)

۳۲

۸۳۳ ق: مجمع البحرين و جواهر الخبرین فی شرح صحیح البخاری، تقی الدین محمد بن یوسف (ابن الکرمانی) (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۶؛ بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱۳ / ۲۳۰)

۸۴۱ ق: التلقیح لفهم قارئ الصحیح، إبراهيم بن محمد بن خلیل حلبی (ابن العجمی) (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۴۷)

۸۴۲ ق: المتجر الربیح و المنتقى الرجیح فی شرح الجامع الصحیح، ابو عبد الله محمد ابن احمد بن مرزوق تلمسانی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۰ و ۲ / ۱۵۸۴)

- ٨٤٢ ق: افتتاح القارى فى شرح الجامع الصحيح للبخارى، محمد بن ابى بكر بن عبد الله بن محمد قيسى (ابن ناصر الدين) (بغدادى، هدية العارفين، بى تا: ١٩٣ / ١٣)
- تأليف ٨٤٢ ق: فتح البارى فى شرح صحيح البخارى، ابوالفضل احمد بن على ابن حجر عسقلانى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٤٧ و ٥٤٨)
- ٨٤٤ ق: شرح صحيح البخارى، احمد ابن رسلان مقدسى رملى شافعى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٤)
- تأليف ٨٤٧ ق: عمدة القارى فى شرح صحيح البخارى، ابو محمد محمود بن احمد عينى (بدر الدين عينى) (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٤٨)
- ٨٥٢ ق: تعليق التعليق على صحيح البخارى، ابوالفضل احمد بن على ابن حجر عسقلانى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٢)
- ٨٥٧ ق: شرح صحيح البخارى، ابوالفضل محمد الكمال بن محمد بن أحمد نویری (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٠؛ بغدادى، هدية العارفين، بى تا: ٢ / ٥٤)
- ٨٦٠ ق: شرح صحيح البخارى، منصور بن الحسن بن على العماد قرشى عدوى عمرى كازرونى (زرکلى، الأعلام، ١٩٨٠م: ٧ / ٣٩٨)
- ٨٦٤ ق: شرح صحيح البخارى، زين الدين عبد الرحيم بن الركن احمد (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٣)
- ٨٨٤ ق: التوضيح للأوهام الواقعة فى الصحيح، ابوذر احمد ابن إبراهيم بن السبط حلبى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٣)
- ٨٩١ ق: شرح صحيح البخارى، أبوالبقاء جلال الدين محمد بن عبد الرحمن بكرى شافعى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥١؛ بغدادى، هدية العارفين، بى تا: ٢ / ٢١٤)
- ٨٩٣ ق: شرح صحيح البخارى، احمد بن إسماعيل بن محمد كورانى حنفى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٣)
- ٨٩٣ ق: شرح صحيح البخارى، أبى محمد عبد الرحمن بن أبى بكر بن عينى حنفى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٣)
- ٨٩٤ ق: المنهل الجارى، محمد بن محمد الخيضرى دمشقى شافعى (حاجى خليفة، كشف الظنون، بى تا: ١ / ٥٥٥؛ بغدادى، هدية العارفين، بى تا: ٢ / ٢١٦)
- ٨٩٥ ق: شرح صحيح البخارى، ابو عبد الله محمد بن يوسف بن عمر بن شعيب سنوسى (زرکلى، الأعلام، ١٩٨٠م: ٧ / ١٥٤)

۱-۷. آثار قرن دهم

- زنده در ۹۰۹ ق: شرح صحیح البخاری، ابو محمد بن علی بن خلف أحمدي (حاجی خلیفه، كشف الظنون، بی‌تا: ۱ / ۵۵۱)
- ۹۱۱ ق: التوشیح علی الجامع الصحیح، جلال الدین عبد الرحمن بن ابی بکر سیوطی (حاجی خلیفه، كشف الظنون، بی‌تا: ۱ / ۵۴۹)
- ۹۲۳ ق: ارشاد الساری لشرح صحیح البخاری، ابوالعباس احمد بن محمد قسطلانی (حاجی خلیفه، كشف الظنون، بی‌تا: ۱ / ۵۵۲؛ زرکلی، الأعلام، بی‌تا: ۱۹۸۰ م: ۱ / ۲۳۲)
- ۹۲۶ ق: شرح الجامع الصحیح، ابو یحیی زکریا بن محمد بن احمد بن زکریا أنصاری سنیکی (بغدادی، هدیة العارفین، بی‌تا: ۱ / ۳۷۴)
- ۹۳۹ ق: معونة القاری لصحیح البخاری، ابوالحسن علی بن محمد بن محمد منوفی مصری (زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۱ / ۱۱)
- ۹۴۷ ق: شرح صحیح البخاری، شمس الدین محمد بن محمد دلجی شافعی (حاجی خلیفه، كشف الظنون، بی‌تا: ۱ / ۵۵ و ۵۵۱)
- ۹۶۳ ق: شرح صحیح البخاری، زین الدین عبد الرحیم بن عبد الرحمن ابن العباسی شافعی (حاجی خلیفه، كشف الظنون، بی‌تا: ۱ / ۵۵۱)

۲- سیر تاریخی نگارش شروح صحیح مسلم

نتیجه جست‌وجو برای یافتن شروح گزارش شده در باره کتاب «صحیح مسلم» به مجموعه زیر رسیده است. نتیجه حاصل نشان می‌دهد که نخستین اثر نگارش یافته پیرامون این کتاب به حاکم کبیر (۳۷۸ ق) تعلق داشته است. برای استنتاج میزان توجه به اثر مسلم در تألیف شروح و حواشی تنها آثار تألیفی تا قرن دهم دنبال شده است.

۲-۱. آثار قرن چهارم

- ۳۷۸ ق: شرح صحیح مسلم، محمد بن محمد بن احمد بن إسحاق نیسابوری کرابیسی (الحاکم الکبیر) (بغدادی، هدیة العارفین، بی‌تا: ۲ / ۵۰؛ زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۱ / ۲۰)

۲-۲. آثار قرن پنجم

- ۴۹۸ ق: التنبیه علی الاوهام الواقعة فی المسندین الصحیحین، الحسین بن محمد غسانی جیبانی (زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۲ / ۲۵۵)

٢-٣. آثار قرن ثلثم

- ٥٣٥ ق: شرح صحيح مسلم، ابوالقاسم إسماعيل بن محمد إصفهاني (حاجي خليفة، كشف الظنون، بي تا: ١ / ٥٥٨)
- ٥٣٦ ق: المعلم بفوائد كتاب مسلم، ابو عبد الله محمد بن علي بن عمر بن محمد تميمي مازري (بغدادى، هدية العارفين، بي تا: ٢ / ٨٨)
- ٥٤٤ ق: إكمال المعلم شرح صحيح مسلم، ابو الفضل عياض بن موسى يحصبي بستي (القاضي عياض) (بغدادى، هدية العارفين، بي تا: ٢ / ٨٠٥)
- ٥٩٧ ق: كشف مشكل حديث الصحيحين، ابوالفرج عبد الرحمن بن علي قرشي بغدادى (ابن جوزى) (حاجي خليفة، كشف الظنون، بي تا: ٢ / ١٤٩٥؛ بغدادى، هدية العارفين، بي تا: ١ / ٥٢٢)

٢-٤. آثار قرن هفتم

- ٦٠١ ق: الإعلام بفوائد مسلم، ابو جعفر احمد بن محمد بن حسن بن عتيق (الذهبي الأندلسى) (بغدادى، هدية العارفين، بي تا: ١ / ٨٩؛ كحالة، معجم المؤلفين، ١٣٧٦ ق: ٢ / ٩٠)
- ٦٠٩ ق: اقتباس السراج فى شرح صحيح مسلم بن الحجاج، ابوالحسن على بن احمد بن يوسف مروان بن عمر غسانى وادى آشى (زركلى، الأعلام، ١٩٨٠ م: ٤ / ٢٥٦)
- ٦٢٢ ق: غرر الفوائد المجموعة فى بيان ما وقع فى صحيح مسلم من الأحاديث المقطوعة، ابو الحسين يحيى بن علي بن عبد الله قرشى (رشيد الدين العطار) (حاجي خليفة، كشف الظنون، بي تا: ١ / ٥٢٤)
- ٦٢٤ ق: المفهم فى شرح غريب مسلم، عبد الرحمن بن عبد العلى مصرى (ابن السكرى) (حاجي خليفة، كشف الظنون، بي تا: ١ / ٥٥٨؛ بغدادى، هدية العارفين، بي تا: ١ / ٥٢٤)
- ٦٤٣ ق: صيانة صحيح مسلم من الإخلال و الغلط و حمايته من الإسقاط و السقط، ابوعمر عثمان بن عبد الرحمن شهرزورى (ابن صلاح) (اصفهانى، القول الصراح فى البخارى و صحيحه الجامع، ١٤٢٢ ق: ٢٥٨)
- ٦٥٤ ق: شرح صحيح مسلم، ابوالمظفر يوسف بن قز اوغلى سبط ابن جوزى (حاجي خليفة، كشف الظنون، بي تا: ١ / ٥٥٨)
- ٦٥٦ ق: المفهم لما اشكل من تلخيص كتاب مسلم، ابوالعباس احمد بن عمر بن ابراهيم قرطبى (حاجي خليفة، كشف الظنون، بي تا: ١ / ٥٥٧)

۶۷۶ ق: المنهاج فی شرح مسلم بن الحجاج، ابوزکریاء یحیی بن شرف نووی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۷)

۶۹۹ ق: المعرب المفهم فی شرح صحیح مسلم، الحسن بن عبد العزیز بن محمد أندلسی مالکی (ابن ابی الأحوص) (بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۱ / ۲۸۳)

۲-۵. آثار قرن هشتم

۷۰۷ ق: إكمال الإكمال، ابو عبد الله محمد بن إبراهيم یقوری أندلسی (بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۲ / ۱۴۱)

۷۳۴ ق: شرح صحیح مسلم، عمر بن عبد الرحيم بن یحیی قرشی زهری نابلسی (عمر النابلسی) (کحالة، معجم المؤلفين، ۱۳۷۶ ق: ۷ / ۲۹۰)

۷۴۴ ق: شرح صحیح مسلم، ابوالفرج عیسی ابن مسعود زواوی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۸)

۲-۵. آثار قرن نهم

۸۲۷ ق: إكمال إكمال المعلم لفوائد كتاب مسلم، محمد بن خلفه بن عمر أبی وشتانی مالکی (زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۶ / ۱۱۵)

۸۲۹ ق: فضل المنعم فی شرح صحیح مسلم، ابو عبدالله محمد بن عطاء الله بن محمد رازی (بغدادی، ایضاح المکنون، ۲ / ۱۹۹)

۸۲۹ ق: شرح صحیح مسلم، ابوبکر بن محمد حصنی دمشقی شافعی (حاجی خلیفة، كشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۸)

۸۳۳ ق: شرح صحیح مسلم، تقی الدین محمد بن یوسف (ابن الکرمانی) (بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۲ / ۵۲۷)

۸۳۴ ق: شرح صحیح مسلم، محمد بن إبراهيم بن ایوب الحمصی (ابن العصیاتی) (کحالة، معجم المؤلفين، ۱۳۷۶ ق: ۸ / ۱۹۳)

۸۹۵ ق: مکمل إكمال الإكمال المعلم، ابو عبد الله محمد بن یوسف السنوسی أشعری (زرکلی، الأعلام، ۱۹۸۰ م: ۶ / ۱۵۴)

۲-۷. آثار قرن دهم

۹۰۰ ق: فتح المنعم علی المسلم، یحیی بن محمد بن سعید بن فلاح بن عمر العبسی قبانی (بغدادی، هدیة العارفين، بی تا: ۲ / ۵۲۹)

- ۹۱۱ ق: الدیباچ علی صحیح مسلم بن الحجاج، جلال الدین عبد الرحمن بن ابی بکر سیوطی (حاجی خلیفه، کشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۸)
- ۹۲۳ ق: منهج الابتهاج بشرح مسلم بن الحجاج، احمد بن محمد خطیب قسطلانی شافعی (حاجی خلیفه، کشف الظنون، بی تا: ۱ / ۵۵۸)
- ۹۲۶ ق: شرح صحیح مسلم، ابو یحیی زکریا بن محمد بن احمد بن زکریا أنصاری سنیکی (بغدادی، هدیه العارفین، بی تا: ۲ / ۳۷۴)
- ۹۴۹ ق: شرح صحیح مسلم، ابوالعباس طیب بن عبد الله بن احمد بن مخرمه زبیدی یمانی (بغدادی، هدیه العارفین، بی تا: ۱ / ۴۳۳)
- ۹۶۳ ق: شرح صحیح مسلم، ابو الحسن علی بن محمد بن علی بن عبد الرحمن کنانی دمشقی (ابن عراق) (بغدادی، هدیه العارفین، بی تا: ۱ / ۷۴۶)

۳- سیر تاریخی نگارش شروح و حواشی «الکافی»

در آثار کتابشناسی و برخی منابع مرتبط، اثری پیرامونی در باره کتاب «الکافی» از محمد بن یعقوب الکلینی (م ۳۲۹ ق)، پیش از قرن هفتم به دست نیامد. نخستین اثر نگارش یافته پیرامون این کتاب به خواجه نصیر الدین طوسی (۶۷۲ ق) منسوب است. فهرست پیش رو حاصل جست و جو برای یافتن آثار مرتبط کتاب «الکافی» است. به دلیل رشد کمی شروح و حواشی این اثر در قرن یازدهم و دوازدهم، سیر تاریخی تألیف این آثار تا این دو قرن دنبال شده است.

۳-۱. آثار قرن هفتم

۶۷۲ ق: شرح أصول الکافی، نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی (امین، مستدرکات أعیان الشیعة، ۱۴۱۸ ق: ۱ / ۲۳۵)

۳-۲. آثار قرن دهم

زنده در ۹۴۵ ق: شرح الکافی، الشیخ إبراهیم بن سلمان القطیفی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱ / ۳۹۸؛ غفار، الکلینی و الکافی، ۱۴۱۶: ۴۴۹)

۳-۳. آثار قرن یازدهم

۱۰۰۰ ق: شرح أصول الکافی، محمد علی بن محمد بلاغی نجفی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۹۸)

۱۰۰۱ ق: شرح روضة الکافی، السید حسین بن الحسن بن ابی جعفر محمد حسینی موسوی الکرکی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۲۹۶)

- ۱۰۳۰ ق: الحاشیة على أصول الكافي، محمد بن الحسن بن زين الدين شهيد ثانی (الشيخ محمد السبط العاملي) (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۳)
- ۱۰۳۶ ق: الحاشیة على الكافي، محمد امين بن محمد شريف أسترآبادى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۱ و ۱۳ / ۹۶)
- ۱۰۴۰ ق: الرواشح السماوية فى شرح الأحاديث الإمامية، محمد باقر داماد حسینی (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۱۱ / ۲۵۷)
- ۱۰۴۰ ق: الحاشیة على الكافي، محمد باقر داماد حسینی (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۲)
- ۱۰۵۰ ق: شرح أصول الكافي، صدر الدين محمد بن ابراهيم شيرازى (صدر المتألهمين) (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۱۳ / ۹۹)
- زنده در ۱۰۵۴ ق: الحاشیة على الكافي، السيد احمد علوى عاملى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۲۲۳؛ غفار، الكليني و الكافي، ۱۴۱۶: ۴۵۲)
- زنده در ۱۰۶۰ ق: الحاشیة على أصول الكافي، السيد بدر الدين احمد أنصارى عاملى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۱)
- زنده در ۱۰۶۲ ق: كشف حقائق الاحاديث، قاضى بن محمد كاشف الدين اردكانى يزدى (حسينى، تراجم الرجال، ۱۴۱۴: ۱ / ۴۴۳؛ تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۳)
- ۱۰۶۸ ق: الحاشیة على الكافي، السيد نور الدين على بن ابى الحسن موسى عاملى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۲)
- ۱۰۸۰/۱۰۸۲ ق: الحاشیة على أصول الكافي، رفيع الدين محمد بن حيدر نائينى (ميرزا رفيعا) (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۴ و ۱۳ / ۹۶ و ۱۴ / ۲۷)
- ۱۰۸۱/۱۰۸۶ ق: شرح الكافي، محمد صالح بن احمد مازندرانى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۱۳ / ۹۷ و ۱۴ / ۲۷، نيز، ن.ك: ۱۳ / ۲۹۷)
- قرن ۱۱ ق: الحاشیة على الكافي، نظام الدين بن احمد دشتكى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۶ / ۱۸۴)
- زنده در ۱۰۸۸ ق: شرح الكافي، رفيع الدين محمد بن مؤمن جيلانى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۱۴ / ۲۸؛ حسينى، تراجم الرجال، ۱۴۱۴ ق: ۲ / ۵۶۳)
- ۱۰۸۹ ق: الشافى فى شرح الكافي، خليل بن غازى قزوینى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۱۳ / ۱۳)
- ۱۰۸۹ ق: الصافى فى شرح الكافي، خليل بن غازى قزوینى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳ / ۱۵ / ۴)
- ۱۰۹۱ ق: شرح الكافي، امير محمد معصوم بن أمير قزوینى غفار، الكليني و الكافي، ۱۴۱۶: ۴۴۵)

زنده در ۱۰۹۸ ق: البضاعة المزجاة، محمد حسين بن قارياغدى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۳ / ۱۲۷ و ۲۹۶ / ۱۳)

قرن ۱۱ ق: الحاشية على الكافي، الشيخ زين الدين ابوالحسن على بن الشيخ حسن صاحب المعالم (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۸۲ / ۶)

اواخر قرن ۱۱ ق: شرح أصول الكافي، ابن محمد شفيح (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۹۹)

۳-۴. آثار قرن دوازدهم

زنده در ۱۱۰۰ ق: الحاشية على الكافي، شيخ قاسم بن محمد بن جواد كاظمى (ابن الوندى) (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۸۳ / ۶)

۱۱۰۴ ق: الدر المنظوم من كلام المعصوم، شيخ على الكبير بن محمد بن حسن بن زين الدين شهيد عاملى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۸۳ / ۶ و ۷۹ / ۸)

قرن ۱۲ ق: الحاشية على الكافي، إبراهيم بن شيخ قاسم كاظمى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۸۰ / ۶)

قرن ۱۲ ق: الحاشية على الكافي، محمد بن شيخ قاسم كاظمى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۸۴ / ۶)

اوائل قرن ۱۲ ق: شرح أصول الكافي، الأمير إسماعيل إصبهاني خاتون آبادى (قزوينى، تميم أمل الآمل، ۱۴۰۷: ۶۹؛ تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۹۵)

تأليف در ۱۱۰۸ ق: الحاشية على الكافي، از مؤلفى ناشناخته (غفار، الكليني و الكافي، ۱۴۱۶: ۴۵۲)

۱۱۱۰ ق: مرآة العقول فى شرح أخبار آل الرسول، محمد باقر بن محمد تقى مجلسى (تهرانى،

الذريعة، ۱۴۰۳: ۲۰ / ۲۷۹)

۱۱۱۰ ق: الحاشية على أصول الكافي، محمد باقر بن محمد تقى مجلسى (تهرانى، الذريعة،

۱۴۰۳: ۱۸۱ / ۶)

۱۱۱۲ ق: شرح روضة الكافي، سيد نعمة الله بن عبد الله موسوى تسترى (المحدث الجزائرى)

(تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۲۹۷)

زنده در ۱۱۱۸ ق: توضيح الكافي، محمد قاسم بن محمد رضا شريف (غفار، الكليني و الكافي،

۱۴۱۶ ق: ۴۴۸)

اوائل قرن ۱۲ ق: الحاشية على أصول الكافي، سيد مير ابى طالب بن ميرزا بيك الفندرسكى

(تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳ ق: ۱۸۱ / ۶)

۱۱۲۳ ق: الحاشية على الكافي، محمد نصير بن عبد الله مجلسى (نمازى شاهرودى،

مستدرک سفینه البحار، ۱۴۱۸: ۵ / ۲۶۱؛ غفار، الكليني و الكافي، ۱۴۱۶: ۴۵۲)

- زنده در ۱۱۲۷ ق: الحاشیه علی أصول الكافی، محمد حسین بن یحیی نوری (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۸۲ / ۶)
- زنده در ۱۱۲۹ ق: الحاشیه علی الكافی، مولی حیدر علی بن المیرزا محمد بن حسن شیروانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۸۲ / ۶)
- ح ۱۱۳۰ ق: کشف الكافی، محمد بن محمد اصطهباناتی شیرازی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۲۵۷ / ۱۰؛ غفار، الكلینی و الكافی، ۱۴۱۶: ۴۴۶)
- ح ۱۱۳۱ ق: شرح أصول الكافی، محمد زمان تبریزی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۹۷ / ۱۳)
- ح ۱۱۳۴ ق: شرح فروع الكافی، مولی محمد هادی بن مولی محمد صالح مازندرانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۲۸ / ۱۴)
- ح ۱۱۳۸ ق: الحاشیه علی الكافی، ابوالحسن شریف فتونی عاملی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۸۰ / ۶)
- ح ۱۱۴۷ ق: شرح الكافی، یعقوب بن إبراهیم بن جمال بن إبراهیم بختیاری حویزی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۲۸ / ۱۴)
- ح ۱۱۴۹ ق: الحاشیه علی الكافی، احمد بن إسماعیل جزائری (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۸۱ / ۶)
- ح ۱۱۶۰ ق: شواهد الاسلام، محمد رفیع بن فرج گیلانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۸۲ / ۶ و ۹۷ / ۱۳ و ۲۴۲ / ۱۴)
- زنده در ۱۱۸۶ ق: الحاشیه علی أصول الكافی، سید شبر بن محمد بن ثنوان حویزی نجفی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۸۲ / ۶)

۴- سیر تاریخی نگارش شروح و حواشی تهذیب الأحكام

در منابع کتابشناسی، اثری مرتبط با کتاب «تهذیب الأحكام» از شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، پیش از قرن دهم گزارش نشده است. نخستین آثار پیرامونی این کتاب در اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم نگارش یافته است. فهرست پیش رو حاصل جست‌وجو برای یافتن آثار مرتبط با کتاب «تهذیب الأحكام» است. سیر تاریخی تألیف شروح و حواشی این اثر به دلیل رشد کمی آنها در قرن یازدهم و دوازدهم تا این دو قرن دنبال شده است.

۴-۱. آثار قرن دهم

۹۸۶ ق: الحاشیه علی تهذیب الأحكام، سید صدر علاء الملک بن عبد القادر حسینی مرعشی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۵۰۷ / ۴ و ۵۲ / ۶)

٤-٢. آثار قرن يازدهم

- ١٠٠٠ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، محمد على بن محمد بلاغى نجفى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٧ / ٤ و ٥٣ / ٦)
- ١٠٠٩ ق: شرح تهذيب الأحكام، السيد محمد بن على بن ابى الحسن موسى عاملى (صاحب المدارك) (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٥٨ / ١٣ و ٥٠٦ / ٤ و ٥٢ / ٦)
- ١٠١١ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، ابومنصور الحسن بن زين الدين شهيد ثانى (صاحب المعالم) (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٦ / ٤ و ٥١ / ٦)
- ١٠١٩ ق: تذهيب الأكمام فى شرح تهذيب الأحكام، سيد قاضى نور الله بن سيد شريف الدين مرعى تسترى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٣ / ٤ و ١٥٩ / ١٣)
- ١٠١٩ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، سيد قاضى نور الله بن سيد شريف الدين مرعى تسترى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٧ / ٤ و ٥٣ / ٦)
- ١٠٢١ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، عبد الله بن حسين تسترى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٦ / ٤ و ٥١ / ٦ و ١٥٧ / ١٣)
- ١٠٢١ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، عبد النبى بن سعد جزائرى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٧ / ٤ و ٥٢ / ٦)
- ١٠٢٨ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، سيد ماجد بن سيد هاشم حفصى بخرانى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٧ / ٤ و ٥٢ / ٦)
- ١٠٢٨ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، سيد ميرزا محمد بن على بن إبراهيم استرآبادى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٥٠٧ / ٤ و ٥٣ / ٦)
- ١٠٣٠ ق: شرح تهذيب الأحكام، ابى جعفر محمد بن الحسن بن زيد الدين شهيد ثانى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٥٧ / ١٣ و ٥٠٧ / ٤ و ٥٢ / ٦)
- ١٠٣٦ ق: شرح تهذيب الأحكام، محمد امين بن محمد شريف استرآبادى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٥٦ / ١٣ و ٥٠٥ / ٤)
- ١٠٥٠ ق: شرح تهذيب الأحكام، عبد اللطيف بن على بن احمد بن ابى جامع عاملى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٥٧ / ١٣ و ٥٠٦ / ٤؛ حسينى، تراجم الرجال، ١٤١٤: ١ / ٣٣٤)
- ١٠٦٤ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، زين الدين على بن سليمان ام الحديث بخرانى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٥٧ / ١٣ و ٥٢ / ٦)

- ۱۰۶۴ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، صلاح الدين بن علي بن سليمان ام الحديث بحراني (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۵۰۷ و ۶ / ۵۱)
- ۱۰۷۰ ق: إحياء الأحاديث، محمد تقى بن مقصود على مجلسى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱ / ۳۰۷ و ۴ / ۵۰۶ و ۱۳ / ۱۵۶)
- ۱۰۷۴ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، عزيز الله بن محمد تقى مجلسى (امين، أعيان الشيعة، ۱۴۰۳: ۸ / ۱۴۴؛ سبحاني، موسوعة طبقات الفقهاء، ۱۴۱۸: ۱۱ / ۱۸۳)
- زنده در ۱۰۸۳ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، السيد نجم الدين حسيني جزائري (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۵۰۷ و ۱۳ / ۳۷۹ و ۱۶ / ۱۴۹)
- ۱۰۸۴ ق: شرح تهذيب الأحكام، عبد الله بن محمد تقى مجلسى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۱۵۷ و ۴ / ۵۰۶)
- ۱۰۹۸ ق: حجة الاسلام فى شرح تهذيب الأحكام، محمد طاهر بن محمد حسين شيرازى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۶ / ۲۵۷ و ۸۱ و ۱۳ / ۱۵۶ و ۴ / ۵۰۶)
- ق: شرح تهذيب الأحكام، محمد بن الحسن شيروانى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۱۵۷ و ۴ / ۵۰۶)
- ۴-۳. آثار قرن دوازدهم**
- ۱۱۰۱ ق: تصحيح الأسانيد، محمد بن علي أردبيلي (صاحب جامع الرواة) (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۱۹۳)
- ۱۱۰۷ ق: ترتيب التهذيب، سيد هاشم بن سليمان بن إسماعيل كتكاني بحراني (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۶۴)
- ۱۱۰۷ ق: شرح ترتيب التهذيب، سيد هاشم بن سليمان بن إسماعيل كتكاني بحراني (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۱۴۴)
- ۱۱۰۷ ق: تنبيه الأريب و تذكرة اللبيب فى ايضاح رجال التهذيب، سيد هاشم بن سليمان بن إسماعيل كتكاني بحراني (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۴۴۰)
- ۱۱۱۰ ق: ملاذ الأخيار فى فهم تهذيب الاخبار، محمد باقر بن محمد تقى مجلسى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۲۲ / ۱۹۱ و ۴ / ۵۰۵ و ۱۳ / ۱۵۶)
- ۱۱۱۰ ق: الحاشية على تهذيب الأحكام، محمد باقر بن محمد تقى مجلسى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۵۰۶)
- ۱۱۱۲ ق: مقصود الأنام فى شرح تهذيب الأحكام، سيد نعمة الله بن عبد الله موسوى جزائري تسترى (تهراني، الذريعة، ۱۴۰۳: ۲۲ / ۱۱۳ و ۳ / ۵۰ و ۱۳ / ۱۵۸)

- ۱۱۱۲ ق: غایة المرام فی شرح تهذیب الأحکام، سید نعمة الله بن عبد الله موسوی جزائری التستری (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۶/۱۷ و ۲۰/۱۹۸ و ۴/۵۰۶؛ ۱۳/۱۵۸ و ۲۲/۱۱۳)
- ۱۱۱۲ ق: البحور الزاخرة فی شرح کلام العترة الطاهرة، السيد نعمة الله بن عبد الله موسوی جزائری تستری (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۳/۵۰)
- ۱۱۲۱ ق: الحاشیة على تهذیب الأحکام، سليمان بن عبد الله ماحوزی (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۴/۵۰۶ و ۶/۵۱)
- ۱۱۲۵ ق: الحاشیة على تهذیب الأحکام، جمال الدين محمد بن حسين خوانساری (آقا جمال الخوانساری) (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۴/۵۰۶ و ۶/۵۳)
- ۱۱۳۰ ق: الحاشیة على تهذیب الأحکام، عبد الله بن الميرزا عيسى تبریزی إصفهانی (الأفندی) (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۴/۵۰۷ و ۶/۵۱)
- ۱۱۴۹ ق: شرح تهذیب الأحکام، احمد بن إسماعيل جزائری نجفی (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۳/۱۵۶ و ۴/۵۰۵)
- ۱۱۷۳/۱۱۷۷ ق: الحاشیة على تهذیب الأحکام، إسماعيل بن محمد حسين مازندرانی إصفهانی (الخاجوی) (تهرانى، الذریعة، ۱۴۰۳: ۴/۵۰۶ و ۶/۵۱)

بررسی و تحلیل

با مشاهده فهرست و توجه به سیر تاریخی تألیف این آثار روشن می‌شود که آغاز تألیف کتاب‌های شرح و بیان کشف مشکلات دو منبع مهم حدیثی عامه با فاصله اندکی از وفات مؤلفان آنها یعنی حدود یک صده آغاز شده است. فاصله نگارش نخستین شرح بر «صحیح البخاری» حدود ۸۲ سال و بر «صحیح مسلم» ۱۱۷ سال بوده است. در حالی که این فاصله در ارتباط با کتاب «الکافی» حدود ۳۴۰ سال است. شایان ذکر است که نخستین شرح‌های نگارش یافته بر «الکافی» بر بخش اصول آن بوده است. پس در حقیقت تألیف شرح بر فروع آن، با فاصله‌ای نزدیک به هفتصد سال آغاز گشته است. همچنین فاصله نگارش نخستین آثار پیرامونی برای «تهذیب الأحکام» حدود ۵۲۶ سال بوده است.

این تفاوت می‌تواند ناشی از عوامل متعددی باشد که پرداختن به ریشه‌های آن در این مجال نمی‌گنجد. به نظر می‌رسد دلایل زیر را می‌توان به عنوان مهم‌ترین عوامل گستردگی اهتمام به نگارش شرح الحدیث در میان عامه برشمرد:

۱. گستردگی و کثرت جمعیت عامه.
۲. سیره حدیث خوانی در میان دانش پژوهان عامه که در این فرآیند ضرورت شرح و بسط مباحث پدید می‌آید.
۳. مراجعه عمومی و غیر متخصصان عامه به منابع اصلی حدیثی که شرح برای ایشان را ضروری می‌نماید.
۴. پشتیبانی سیاسی حکومت‌ها از آراء و تفکرات عامه در طول تاریخ که امکانات و لوازم آن را فراهم می‌آورد.
۵. استفاده از چینش‌های خاص احادیث در تدوین متون حدیثی شیعه که مبین مقصود مؤلف بوده است.
۶. اکتفا به شرح احادیث در منابع فقهی شیعه با توجه به غلبه رویکرد مهم‌ترین منابع حدیثی شیعه به مباحث فقهی.

شروح نهج البلاغه

نگاهی گذرا بر شرح‌های نوشته شده بر دیگر کتاب مهم حدیثی شیعه یعنی «نهج البلاغه» تألیف سید رضی محمد بن حسین بن موسی موسوی (۴۰۶ ق) صحت توجیهات فوق را تایید می‌نماید. ویژگی محتوای کتاب، اقبال عمومی بدان و گرایش غیر فقهی این منبع موجب گردید که از همان اوان تألیف، بزرگان اصحاب - حتی برخی معاصران مؤلف - به شرح و رفع غوامض آن اهتمام ورزند. اگر چه پیچیدگی محتوای خطب و کلمات امیرالمؤمنین (علیه السلام) نیز بر این ضرورت افزوده است.

به گزارش مؤلف «کشف الحجب و الأستار» مؤلف «أعلام نهج البلاغة» یعنی سید علی بن الناصر، معاصر سید رضی مؤلف «نهج البلاغة» است؛ از این رو، می‌توان این کتاب را قدیم‌ترین کتاب پیرامونی «نهج البلاغة» دانست. در این گزارش این کتاب را با عباراتی چون اوثق و اتقن و أخصر شروح توصیف کرده است (کنتوری، کشف الحجب و الأستار، ۱۴۰۹: ۵۳).

برای روشن شدن مطلب، منابع نگارش یافته پیرامون «نهج البلاغه» که بیشتر آنها به شرح این کتاب اختصاص یافته، در ادامه فهرست شده است.

آثار قرن پنجم

- قرن ۵ ق: أعلام نهج البلاغة، سید علامه علی بن ناصر (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۲ / ۲۴۰)
- قرن ۵ ق: شرح نهج البلاغة، احمد بن محمد وبری (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۱۵)

آثار قرن ششم

٥٤٨ / ٥٤٦ ق: شرح نهج البلاغة، فضل الله بن علي بن هبة الله الحسيني راوندى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٤٣)

٥٦٥ ق: معارج النهج فى شرح نهج البلاغة، ابوالحسن على ابن ابى القاسم زيد بيهقى (ابن فندق) (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٣٧ و ٢١ / ١٨٤؛ ذهبى، سير أعلام النبلاء، ١٩٨٠ م: ٢٠ / ٥٨٥-٥٨٦؛ صفدى، الوافى بالوفيات، ١٤٢٠: ٢١ / ٨٤-٨٦).

٥٧٣ ق: منهاج البراعة فى شرح نهج البلاغة، قطب الدين ابى الحسين سعيد بن هبة الله بن حسن راوندى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٢٣ / ١٥٧ و ١٤ / ١٢٦)

٥٧٣ ق: المعارج فى شرح نهج البلاغة، قطب الدين ابى الحسين سعيد بن هبة الله بن حسن راوندى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٢١ / ١٧٨)

تأليف در ٥٧٦ ق: حدائق الحقايق فى تفسير دقائق أحسن الخلائق، ابو الحسن محمد بن حسين بن حسن بيهقى نيشابورى (قطب الدين الكندرى) (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣ ق: ٦ / ٢٨٥) ٥٨٥ ق: شرح نهج البلاغة، افضل الدين الحسن بن على ماه آبادى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٢٣)

آثار قرن هفتم

٦٦٤ ق: شرح نهج البلاغة، ابوالقاسم على بن موسى بن جعفر بن محمد طاووس حلى (سيد بن طاووس) (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٤٠)

٦٧٩ ق: مصباح السالكين لنهج البلاغة من كلام أمير المؤمنين (عليه السلام) كمال الدين ميثم بن على بن ميثم بحراني (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ٢١ / ١١٠ و ١٤ / ١٤٩)

٦٧٩ ق: شرح نهج البلاغة، كمال الدين ميثم بن على بن ميثم بحراني (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٤٩)

آثار قرن هشتم

٧٢٦ ق: شرح نهج البلاغة، جمال الدين الحسن بن يوسف بن زين الدين على بن مطهر حلى (العلامة الحلى) (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٢٤) ٤٥

٧٤٩ ق: الديباج المضى فى شرح نهج البلاغة للرضى، المؤيد بالله يحيى بن حمزة الإدريسي العلوى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣ ق: ٨ / ٢٨٨ و ١٤ / ١٥٢)

٧٨٨ ق: شرح نهج البلاغة، عبدالرحمن بن محمد بن إبراهيم ابن محمد بن يوسف بن عتايقى حلى (تهرانى، الذريعة، ١٤٠٣: ١٤ / ١٣١)

آثار قرن نهم

- ۸۳۰ ق: شرح نهج البلاغة، على بن محمد بن افضل الدين محمد تركة (تهرانى، الذريعة،
 ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۴۰) (۱۴۰ / ۱۴۰۳)
 ۸۵۲ ق: شرح نهج البلاغة، ابوالفضل يحيى بن ابى طى طائى بخارى حلبى (تهرانى، الذريعة،
 ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۵۳) (۱۴۰ / ۱۴۰۳)
 زنده در ۸۸۱ ق: التحفة العلية فى شرح نهج البلاغة الحيدرية، السيد افصح الدين محمد بن
 حبيب الله بن احمد حسنى حسينى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۳ / ۴۵۵ و ۱۴ / ۱۴۶؛ ۲۳ / ۲۳۸)

آثار قرن دهم

- ۹۰۶ ق: شرح نهج البلاغة، نظام الدين أمير على شير بن كنجينه بهادر جغتائى هروى
 (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۴۱) (۱۴۱ / ۱۴۰۳)
 ۹۵۰ ق: منهج الفصاحة فى شرح نهج البلاغة، كمال الدين حسين بن خواجه شرف الدين عبد
 الحق أردبيلى إلهى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۲۳ / ۱۹۵ و ۱۴ / ۱۴۹) (۱۴۹ / ۱۴۰۳)
 ح ۹۶۰ ق: روضة الأبرار، على بن حسن زوارى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۱ / ۲۸۵ و ۱۴ / ۱۳۶)
 زنده در ۹۷۳ ق: ترجمة و شرح نهج البلاغة، از مؤلفى ناشناخته (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۱۸)
 ۹۲۲ ق: شرح نهج البلاغة، قوام الدين يوسف بن حسن شيرازى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۵۴)
 ۹۸۸ ق: تنبيه الغافلين و تذكرة العارفين، فتح الله بن شكر الله الشريف الكاشانى (تهرانى،
 الذريعة، ۱۴۰۳: ۴ / ۴۴۷ و ۱۴ / ۱۴۳) (۱۴۳ / ۱۴۰۳)

آثار قرن دهم

- قرن ۱۰ ق: شرح نهج البلاغة، عماد الدين على بن عماد الدين على شريف قارى استرآبادى
 المازندرانى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۴۰) (۱۴۰ / ۱۴۰۳)

آثار قرن يازدهم

- زنده در ۱۰۰۱ ق: شرح نهج البلاغة، محمد بن نصار حويزى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ /
 ۱۴۷ و ۲ / ۳۳۷) (۱۴۷ / ۲ و ۳۳۷ / ۱۴۷)
 ۱۰۳۹ ق: منهاج الولاية من كتاب نهج البلاغة، المير عبد الباقي تبريزى خطاط (تهرانى،
 الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۳۰ و ۲۳ / ۱۷۹) (۱۷۹ / ۲۳ و ۱۳۰ / ۱۴۰۳)
 زنده در ۱۰۵۳ ق: أنوار الفصاحة و أسرار البلاغة، نظام الدين على بن حسن بن نظام الدين
 جيلانى (تهرانى، الذريعة، ۱۴۰۳: ۲ / ۴۳۶ و ۱۴ / ۱۳۶) (۱۳۶ / ۱۴ و ۴۳۶ / ۲ و ۱۳۶ / ۱۴)
 ۱۰۷۶ ق: شرح نهج البلاغة، حسين بن شهاب الدين بن حسين كركى عاملى (تهرانى،
 الذريعة، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۲۴) (۱۲۴ / ۱۴ و ۱۴۰۳: ۱۴ / ۱۲۴)

ح ۱۰۹۰ ق: شرح نهج البلاغة، سید ماجد ابن سید محمد بحرانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۴/۱۴۴)
 زنده در ۱۰۹۴ ق: ترجمة و شرح نهج البلاغة، محمد صالح بن محمد باقر روغنی قزوینی
 (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۴/۱۴۵ و ۱۱۹ و ۱۲۸/۱۴)
 زنده در ۱۰۹۷ ق: شرح نهج البلاغة، محمد مهدی بن ابی تراب سهندی کحجی (تهرانی،
 الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۴/۱۴۸)

آثار قرن دوازدهم

۱۱۱۰ ق: بهجة الحدائق فی شرح نهج البلاغة، سید علاء الدین محمد ابن امیر شاه ابی
 تراب گلستانة إصفهانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۳/۱۶۱ و ۱۴۵/۱۴)
 ۱۱۱۰ ق: حدائق الحقایق فی شرح کلمات کلام الله الناطق، سید علاء الدین محمد ابن امیر
 شاه ابی تراب گلستانة إصفهانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۶/۲۸۴ و ۱۴۵/۱۴)
 ۱۱۱۰ ق: شرح نهج البلاغة، سید حسن ابن سید مطهر جرموزی یمنی (تهرانی، الذریعة،
 ۱۴۰۳: ۱۴/۱۲۴)
 ۱۱۱۲ ق: الحواشی الضافیة و الموازین الوافیة، سید نعمة الله بن عبد الله موسوی تستری
 (المحدث الجزائری) (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۷/۱۱۱ و ۱۵۱/۱۴)
 ۱۱۵۰ ق: شرح نهج البلاغة، سید میر محمد مهدی ابن سید مرتضی حسینی خاتون آبادی
 (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۴/۱۴۸)
 ح ۱۱۶۰ ق: شرح نهج البلاغة، محمد رفیع بن فرج گیلانی (تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۴/۱۲۶)
 زنده در ۱۱۷۲ ق: شرح نهج البلاغة، میرزا محمود بن محمد تقی مشهدی (تهرانی، الذریعة،
 ۱۴۰۳: ۱۴/۱۴۷)
 زنده در ۱۱۸۳ ق: شرح نهج البلاغة، محمد علی بن بشارة خیقانی آل موحی (تهرانی،
 الذریعة، ۱۴۰۳: ۱۴/۱۳۶)

ویژگی اهتمام به شرح نگاری، تنها به «نهج البلاغة» اختصاص داشته و سایر کتب و مصادر
 حدیثی همچون «الصحیفة السجادیة» (برای شروح الصحیفة السجادیة، ر.ک: تهرانی، الذریعة،
 ۱۴۰۳: ۶/۱۴۵-۱۴۶ و ۱۱۳/۳۴۴-۳۵۹) و اربعینها (برای اربعینیات، ر.ک: تهرانی، الذریعة، ۱۴۰۳:
 ۱/۴۰۹-۴۳۴) مشتمل بر شرح و بیان، سرنوشتی مشابه کتب پیشین داشته‌اند. همان‌گونه که از
 بررسی تاریخ وفات مؤلفان و تاریخ تألیف شروح و حواشی روشن می‌شود، نهضت شرح نویسی از
 عصر صفویه و در سده‌های دهم و پس از آن به اوج خویش رسیده و مجموعه تلاش‌های حدیثی
 انجام شده در عصر صفوی در مقالات متعددی مورد تحقیق قرار گرفته است (ر.ک: مهریزی،
 یادنامه مجلسی، ۱۳۷۹: ۱/۴۹ و ۸۹ و ۱۱۳).

بررسی عوامل متعددی که در این عصر موجب تحولی شگرف در رویکرد بزرگان به شرح و تعلیق و ترجمه متون حدیثی گردید از حوصله این نوشتار خارج است. اما به طور حتم حمایت‌های مادی و معنوی دولت وقت را که به طور مستقیم و غیر مستقیم به رونق این گرایش منجر شده، نباید نادیده انگاشت. علی رفیعی در این باره پنج عامل را معرفی نموده است: ۱. وجود خاندان علمی دیرپایی که در اصفهان می‌زیسته‌اند؛ ۲. پیدایش دولت شیعی صفویه و انتقال پایتخت به اصفهان؛ ۳. همسویی سلاطین صفوی با عالمان دینی؛ ۴. ایجاد و اختصاص موقوفات فراوان جهت پژوهش‌های علمی؛ ۵. پیدایش مدارس علمی فراوان (ر.ک: مهریزی، یادنامه مجلسی، ۱۳۷۹: ۱/۳۲۶).

نتیجه

جدول زیر در ستون عمودی بر اساس تألیف آثار ترتیب یافته و در ستون افقی به منابع مختلف اشاره دارد. اعداد ذکر شده در جدول تعداد منابع نگارش یافته برای هر اثر در هر قرن را نشان می‌دهد.

نهج البلاغه	تهذیب الأحکام	الکافی	صحیح مسلم	صحیح بخاری	
			وفات مؤلف (ق ۲۶۱)	وفات مؤلف (ق ۲۵۶)	قرن ۳
		وفات مؤلف (ق ۳۲۹)	۱	۲	قرن ۴
وفات مؤلف (ق ۴۰۶) ۲	وفات مؤلف (ق ۴۶۰)		۱	۴	قرن ۵
۶			۴	۷	قرن ۶
۳		۱	۹	۶	قرن ۷
۳			۳	۱۰	قرن ۸
۳			۶	۲۵	قرن ۹
۷	۱	۱	۶	۷	قرن ۱۰
۷	۲۰	۲۱	بررسی نشد	بررسی نشد	قرن ۱۱
۸	۱۴	۲۲	بررسی نشد	بررسی نشد	قرن ۱۲

با آنکه «صحیح بخاری» و «صحیح مسلم» از آثار نگارش یافته در قرن سوم به شمار می‌روند، اما تألیف آثار پیرامونی آنها در قرن چهارم آغاز شده است. در مقابل، تألیف شروح مرتبط با «الکافی» از نیمه نخست قرن چهارم به جز یک اثر در شرح بخش اصول تا قرن دهم اثری دیده نمی‌شود. همچنین از شروح «تهذیب الأحکام» از آثار میانه قرن پنجم نیز تا قرن دهم اثری دیده نمی‌شود. اما این نکته در ارتباط با «نهج البلاغه» کاملاً متفاوت است. «نهج البلاغه» خود به قرن پنجم هجری تعلق دارد، ولی در همان اوان تألیف، شرح بر آن آغاز و در گذر زمان رو به تزیاید داشته است.

فهرست منابع

١. ابن نديم، فهرست ابن النديم، تحقيق رضا تجدد، تهران: اساطير، ١٣٨١ش.
٢. اصفهاني، شيخ الشريعة، القول الصراح في البخارى و صحيحه الجامع، مؤسسة الإمام الصادق (عليه السلام)، ١٤٢٢ق.
٣. امين، حسن، مستدركات أعيان الشيعة، بيروت: دارالتعارف، ١٤١٨ق.
٤. أمين، سيد محسن، أعيان الشيعة، تحقيق حسن الأمين، بيروت: دار التعارف للمطبوعات، ١٤٠٣ق.
٥. بغدادى، إسماعيل باشا، إيضاح المكنون، تصحيح: محمد شرف الدين يالتقيا، رفعت بيلگه الكليسى، بيروت: دار إحياء التراث العربى.
٦. بغدادى، إسماعيل باشا، هدية العارفين، بيروت: دار إحياء التراث العربى، بى تا.
٧. ترمذى، محمد بن عيسى، سنن الترمذى، تحقيق عبد الوهاب عبد اللطيف، بيروت: دارالفكر، چاپ دوم، ١٤٠٣ق.
٨. حاجى خليفة، كشف الظنون، تصحيح محمد شرف الدين يالتقيا، رفعت بيلگه الكليسى، بيروت: دار إحياء التراث العربى، بى تا.
٩. حاكم نيشابورى، المستدرک على الصحيحين، بيروت: دارالمعرفة، ١٤٠٠ق.
١٠. حسيني، سيد احمد، تراجم الرجال، قم: مكتبة آية الله العظمى المرعشى النجفى، ١٤١٤ق.
١١. ذهبى، محمد بن أحمد بن عثمان، سير أعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٣ق.
١٢. زرکلى، خير الدين، الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، چاپ پنجم، ١٩٨٠م.
١٣. سبحانى، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، مؤسسة الإمام الصادق (عليه السلام)، ١٤١٨ق.
١٤. صفار، محمد بن الحسن، بصائر الدرجات، تحقيق ميرزا محسن كوجه باغى، قم: مكتبة آية الله المرعشى النجفى، چاپ دوم، ١٤٠٤ق.
١٥. صفدى، خليل بن ابيك، الوافى بالوفيات، تحقيق أحمد الأرناؤوط و تركى مصطفى، بيروت: دار إحياء التراث، ١٤٢٠ق.
١٦. تهرانى، شيخ آقا بزرگ، الذريعة الى تصانيف الشيعة، بيروت: دار الأضواء، چاپ سوم، ١٤٠٣ق.
١٧. طوسى، محمد بن الحسن، الفهرست، تحقيق الشيخ جواد القيومى، مؤسسة نشر الفقاهة، ١٤١٧ق.

۱۸. غفار، عبد الرسول، الكليني و الكافي، قم: مؤسسة النشر الاسلامي، ۱۴۱۶ق.
۱۹. قزويني، عبد النبي، تميم أمل الآمل، تحقيق السيد احمد الحسيني، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشي، ۱۴۰۷ق.
۲۰. كحالة، عمر رضا، معجم المؤلفين، بيروت: مكتبة المثنى - دار إحياء التراث العربي، ۱۳۷۶ق.
۲۱. كليني، محمد بن يعقوب، الكافي، تحقيق علي اكبر الغفاري، تهران: دارالكتب الإسلامية، چاپ پنجم، ۱۳۶۳ش.
۲۲. كتوري، اعجاز حسين، كشف الحجب و الأستار، قم: مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، ۱۴۰۹ق.
۲۳. مهريزي، مهدي و رباني هادي، يادنامه مجلسي، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي، ۱۳۷۹ش
۲۴. نجاشي، فهرست النجاشي، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، چاپ پنجم، ۱۴۱۶ق.
۲۵. نمازي شاهرودي، علي، مستدرک سفينة البحار، تحقيق حسن بن علي النمازي، قم، مؤسسة النشر الاسلامي، ۱۴۱۸ق.